

¹ Див.: Жилищный кодекс Украины: научно-практический комментарий. К., 1990. С. 445–446.

Можливість виникнення узусу внаслідок волевиявлення окремих осіб передбачається ст. 539 ЦК. Вона встановлює, що заповідач може покласти на спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, зобов'язання надати іншій особі довічне користування цим будинком або певною його частиною. У разі подальшого переходу права власності на будинок або на відповідну частину будинку право довічного користування зберігає силу.

Права типу узус має тільки відказоотримувач, члени його сім'ї і родичі таким правом не користуються. У разі смерті відказоотримувача право на мешкання інших осіб вирішується відповідно до чинного законодавства.

Відказоотримувач не є наймачем житлового будинку, тому не зобов'язаний платити квартирну плату, земельну ренту, обов'язкове страхування. Інші платежі, пов'язані з користуванням будинком або його частиною (оплата електроенергії, очищення прилеглої до будинку території, телефон та ін.) відказоотримувач оплачує сам.

Особа, якій за заповітом надане довічне користування житловим приміщенням, не може бути виселена з будинку, позбавлена права користування земельною ділянкою, прилеглою до будинку, за позовом власника².

² Див.: Гражданский кодекс Украины: Научно-практический комментарий. Х., 1999. С. 786.

Надійшла до редколегії 30.11.99

І. Жилінкова, доцент НЮА України

Імперативне і диспозитивне регулювання

майнових відносин у сім'ї

У теорії права імперативне і диспозитивне регулювання розглядаються як дві основні моделі правового регулювання. Сутність диспозитивного регулювання полягає в “наданні особі можливості самій, своєю волею визначати власну поведінку, що відкриває простір для дій цієї особи на власний розсуд, “за свавіллям” у позитивному значенні виразу”¹. Імперативне регулювання, навпаки, ґрунтується на жорсткій регламентації поведінки учасників відносин, чіткому встановленні меж, в яких особа може діяти. Ці моделі побудови нормативного матеріалу знаходять свій вияв у всіх галузях та інститутах права, в тому числі й сімейного.

¹ *Алексеев С. С.* Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999. С. 382.

Протягом кількох десятиліть норми сімейного права імперативно визначали майновий устрій сім'ї, обсяг і зміст прав та обов'язків учасників сімейних відносин. Самі сторони не наділялися правом за власним бажанням змінювати правовий режим майна, що їм належить. Таке право не було надано і суду. Відтак у літературі склалися дві протилежні точки зору

щодо характеру правового регулювання відносин у сім'ї. В теорії права метод регулювання сімейних відносин характеризувався як диспозитивний¹, а в сімейно-правовій літературі підкреслювався їх імперативний характер². Відзначалося також, що в сімейному праві абсолютно переважають імперативні норми³, в зв'язку з чим “сімейне право не допускає коригування встановлених ним правил волевиявлення (в тому числі й угодами учасників відносин). І в цьому розумінні, на відміну від цивільного права, воно не наділяє суб'єктів правовою свободою”⁴.

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Общая теория права: В 2-х т. М., 1981. Т. 1. С. 297; Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. М., 1997. С. 318.

² Див.: Советское семейное право / Под ред. В. Ф. Чигира. Минск, 1989. С. 15; Семейное право / Под ред. А. И. Беспаловой, У. К. Ихсанова. Алма-Ата, 1984. С. 13; *Белякова А. И., Ворожейкин Е. М.* Советское семейное право. М, 1974. С. 12; Советское семейное право / Под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. К., 1982. С. 18; Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. М., 1982. С. 12.

³ Див.: *Яковлев В. Ф.* Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск, 1972. С. 162.

⁴ Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. М., 1982. С. 14.

Слід визнати, що остання точка зору мала значно більше підстав для свого існування. Справді, незважаючи на генетичний зв'язок сімейного права з цивільним (основу якого становить диспозитивне регулювання), правове регулювання майнових відносин у сім'ї тривалий час здійснювалося переважно шляхом імперативних приписів. Звичайно, ніхто не міг примусити людину вступити в шлюб чи мати дітей, однак якщо такого роду соціально-біологічні зв'язки виникали, то їх учасники автоматично набували прав і обов'язків, прямо передбачених у законі. Стосовно ж сімейних відносин визнавалася лише та “диспозитивність, що перебуває за межами права”¹.

¹ *Яковлев В. Ф.* Вказ. праця. С. 162.

У літературі досить поширеною була думка про те, що договірні відносини є нетиповими для учасників сімейних відносин, а якщо вони і мають місце, то носять в основному безоплатний характер. Наприклад, Д. Єремеев пише, що “практична потреба в майнових угодах між подружжям невелика”¹. В. Яковлев взагалі відмовляє угодам членів сім'ї в праві називатися договорами. На його думку, “юридичні акти суб'єктів сімейного права не належать за своїм характером до угод чи договорів, вони слугують особливим різновидом правових актів. Відсутність угод і договорів є важливим свідченням своєрідності методу сімейного права”².

¹ *Еремеев Д. Ф.* Право личной собственности в СССР. М., 1958. С. 102.

² *Яковлев В. Ф.* Вказ. праця. С. 163.

Вочевидь, тут позначалося загальне ставлення до договору, що склалося в нашій правовій доктрині. Адже він не розглядається як джерело права, бо має індивідуальне, а не загальне значення і не розрахований на невизначене число типових випадків. Як відзначив

Ю. Тихомиров, тривалий час “в працях з теорії держави і права договори не належали до видів нормативного соціального регулювання, джерел права, а розглядалися швидше за все як їх “побічна дитина”¹. В кращому разі визнавалося, що договори мають “відому юридичну енергію”², хоча визначити сутність правового явища, що має такі властивості, практично неможливо.

¹ Тихомиров Ю. А. Договор как стимулятор общественных отношений // Правоведение. 1990. № 5. С. 29.

² Алексеев С. С. Теория государства и права. Т. 1. С. 85.

У сімейному праві існувало власне пояснення причин такої жорсткої регламентації майнових відносин у сім'ї. Найчастіше посилалися на необхідність всебічної охорони інтересів членів сім'ї. В. Яковлев, наприклад, ставив запитання: “Чи не тягне імперативність приписів обмеження волі громадян у сфері сімейних відносин або ж надмірної “зарегульованості” останніх?” І відповідав: “Сімейне право не тільки не обмежує волю осіб, а й, навпаки, охороняє її”¹. При цьому воля членів сім'ї охоронялася і в тих випадках, коли потреби в цьому не існувало. Так, імперативність приписів повною мірою поширювалася на відносини подружжя, а також батьків і повнолітніх членів сім'ї. Стосовно перших закон однозначно встановлював режим спільності майна, а щодо останніх — його роздільності. В літературі це також пояснювалося необхідністю захисту прав членів сім'ї, які можуть бути порушені, якщо їм буде надане право самостійно визначати правовий режим свого майна². Навіть якщо визнати, що договори подружжя про визнання роздільним їх спільного за законом майна справді могли підірвати майнову базу сім'ї (у зв'язку з чим вони і заборонялися), то питання про те, чому повнолітні члени сім'ї не могли своєю угодою визнати роздільне майно спільним, взагалі залишалося без відповіді, хоча тут йшлося про об'єднання майна, а отже, зміцнення сімейних устоїв.

¹ Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. С. 13.

² Див.: Бошко В. И. Очерки советского семейного права. К., 1952. С. 69; Гражданско-правовое положение личности в СССР / Отв.ред. Н. С.Малеин. М., 1975. С. 345.

Сьогодні є очевидним, що сувора регламентація майнових відносин у сім'ї, здійснювана протягом кількох десятиліть, визначалася не природою цих відносин (принаймні, в переважній більшості випадків), а чинниками політичного характеру та уявленнями про природу відносин власності, що панували в суспільстві. Насправді ж “ніяка норма не в змозі охопити всього різноманіття фактів, врахувати всі особливості ситуацій, що викликають застосування закону”, в зв'язку з чим законодавець повинен “надавати можливість для конкретизації норми, допускати в певних рамках “доврегулювання” правовідносин самими учасниками”¹. Таке індивідуальне регулювання, що ґрунтується на дозволений моделі, визначається як автономно-договірне². Воно є виявом нормативної саморегуляції, а цивільно-правовий договір виступає тут засобом піднормативного регулювання відносин з урахуванням інтересів його учасників³. У зв'язку з цим роль договору в правовому регулюванні істотно підвищується, а сам він набуває якості нормативного документа⁴.

¹ Проблемы теории государства и права / Под ред. С. С.Алексеева. М., 1987. С. 263.

² Див.: *Алексеев С. С., Дюрягин И. Я.* Функции применения права // Правоведение. 1972. № 2. С. 27.

³ Див.: *Тихомиров Ю. А.* Вказ. праця. С. 28–29, 33.

⁴ Див.: *Сильченко Н. В.* Границы деятельности законодателя // Сов.гос-во и право. 1991. № 8. С. 23.

Загальне розширення диспозитивних засад регулювання майнових відносин, що відбувається в останні роки, призводить до зростання ролі індивідуального правового регулювання і в сімейно-правовій сфері. “З появою шлюбних договорів і аліментних угод неможливо більше уникати застосування конструкції договору в сімейному праві”¹. “Розширення кола суб’єктів нормотворчості і правотворчості веде до більш тісного переплетення норм регулювання і норм саморегулювання, правових актів і актів самоуправління, до іншого співвідношення приписів і угод”². У цьому плані можна погодитися з М. Антокольською, що сьогодні змінилися самі принципи регулювання майнових відносин у сім’ї, коли правила, встановлені імперативними нормами, поступаються місцем диспозитивному регулюванню³.

¹ *Антокольская М. В.* Семейное право. М., 1996. С. 99.

² *Тихомиров Ю. А.* Вказ. праця. С. 33.

³ *Антокольская М. В.* Вказ. праця. С. 51.

Диспозитивне регулювання надає широкі можливості членам сім’ї самостійно визначати зміст своїх майнових відносин шляхом укладення різного роду договорів. Аналіз діючого законодавства свідчить про те, що договірний режим майна членів сім’ї виникає в таких випадках: 1) при укладенні подружжям шлюбного контракту (ст. 27¹ КпШС України); 2) при укладенні членами селянського (фермерського) господарства договору про встановлення правового режиму їх майна (ч. 2 ст. 18 Закону України “Про власність”); 3) при укладенні членами сім’ї договору про встановлення правового режиму майна, придбаного ними в результаті їх спільної праці (п. 1 ст. 17 Закону України “Про власність”).

Усі згадані договори мають свою специфіку, яка, з одного боку, об’єднує їх в одну групу, а з другого, — відрізняє від інших цивільно-правових угод. Ці договори створюються у вигляді альтернативи, протиположної тим правилам, що встановлені в законі. В цьому, по суті, і полягає їх значення. У таких випадках “закон стає первинним юридичним джерелом розвитку договірних форм, створюючи міцний правовий фундамент для договорів як форми альтернативно-юридичних дій та стимулюючи розширення їх кола. Закон або ж прямо передбачає і вводить договірні форми, або ж допускає їх у випадках, не врегульованих законодавством”¹. Якщо сторони згодні з порядком регулювання майнових відносин, передбаченим законодавством, то угоди сторін, що дублюють його, позбавлені будь-якого сенсу. Значення договірного режиму майна членів сім’ї саме в тому і полягає, що сторони своєю угодою встановлюють інший, порівняно із законом, порядок регулювання своїх майнових відносин.

¹ *Тихомиров Ю. А.* Вказ. праця. С. 29.

Договори членів сім'ї формулюються за бажанням самих сторін, тому й обсяг та характер суб'єктивних прав та обов'язків, що виникають з таких договорів, щоразу носить індивідуальний характер. У процесі такого регулювання "суб'єкти права розробляють для себе своєрідні "мікронорми", що можуть стосуватися ситуації в цілому чи окремих її фрагментів"¹. Важливим моментом майнових відносин у сім'ї є те, що такого роду регулювання здійснюється на стадії формування цих відносин, а не у разі виникнення спору між сторонами. Індивідуальне регулювання, яке здійснюється судом за наявності конфліктної ситуації в сім'ї, має значно менше шансів бути ефективним порівняно з регулюванням, що здійснюється за бажанням самих сторін на основі самостійно визначених ними майнових пріоритетів. За своїм значенням щодо конкретних членів сім'ї встановлювані ними в договорі правила відіграють таку ж роль, як і законодавчі норми стосовно членів сім'ї, які не уклали спеціального договору. Тому при необхідності суб'єктивні права і обов'язки членів сім'ї, що впливають з укладеного ними договору, захищатимуться в такому ж порядку, як і права, що впливають із прямого припису закону.

¹ *Кашанина Т. В.* Соотношение централизованного и децентрализованного правового регулирования // Правоведение. 1991. № 4. С. 56.

Звичайно, ніхто не може заперечувати проти імперативних норм у сімейному праві взагалі. Зобов'язуюча, імперативна побудова нормативного матеріалу в деяких випадках є просто незамінною. Зокрема, вона важлива при регулюванні майнових відносин з участю неповнолітніх чи недієздатних членів сім'ї. Для цього закон має чітко визначати майнові права та обов'язки учасників відносин, включаючи особливі гарантії і засоби захисту майнових прав дітей та недієздатних осіб. Важливо інше: щоб тоді, коли це можливо (а таких випадків існує чимало), законний режим майна членів сім'ї не був єдиним, щоб поряд з ним існував і договірний режим, згідно з яким сторони могли б самостійно визначати свої майнові пріоритети.

Більш того, саме договірний режим майна членів сім'ї в деяких випадках має бути визначальним, а законний — застосовуватися тоді, коли сторони з якоїсь причини його не встановлять. Бо ж державна влада якщо й "дає свої визначення, то, за загальним правилом, лише на той випадок, якщо приватні особи чомусь своїх визначень не зроблять, а отже — лише на надолуження чогось того, що не вистачає"¹. В першу чергу це стосується майнових відносин подружжя, батьків та їхніх повнолітніх дітей, а також членів селянського (фермерського) господарства.

¹ *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. Петроград, 1917. С. 10.

Надійшла до редколегії 15.12.99